

ДИМИТРИОС ГОНИС (Атина)

ТЪРНОВО И КРАЙБРЕЖНИТЕ МИТРОПОЛИИ И АРХИЕПИСКОПИИ (ВАРНА, МЕСЕМВРИЯ, СОЗОПОЛ И АНХИАЛО) ПРЕЗ XIV ВЕК

Един от най-интересните проблеми, пред които се изправя изследвачът на 14 в., е проблемът за отношенията на Търновската патриаршия с митрополиите и архиепископиите по Западното крайбрежие на Черно море, по-конкретно с митрополиите Варна, Месемврия и Созопол и с архиепископията Анхиало. Този проблем се изостря особено много главно поради мълчанието и противоречията на изворите. Докато със сигурност може да се твърди, че през 14 в. до 1366 г. градовете Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало се намирили в пределите на българската държава за по-малък или по-голям период от време, никой извор не свидетелства ясно за пряка зависимост на тези митрополии и архиепископии от Търновската патриаршия. Тази констатация ме подтикна да проуча отново известни и неизвестни извори от онази епоха и да се опитам да дам отговор на проблема. Основни извори, които се използваха в тази разработка, са: Протоколите на Константинополския синод, грамотите за манастирите на Месемврия, *Notitiae episcopatus* на Константинополската патриаршия, приписки по ръкописи, надписи, Синодикът на Българската църква (на цар Борил) и житието на преподобни Теодосий Търновски. Всеки един от тях дава своя принос за разрешаването на проблема. В хода на изследването всяка поместна църква се разглежда отделно. Доказателствен материал се посочва главно там, където е необходимо. Така се обяснява и нееднаквостта в обема на отделните глави.

След тези въвеждащи думи смятам, че е време да започна с разглеждането на въпроса.

1. ВАРНЕНСКА МИТРОПОЛИЯ

Варна за един голям период през 14 в. несъмнено се е намирала в пределите на Българската държава. Едва през 1366 г. граф Амедей VI Савойски обсадил града и се опитал да го завладее, но не успял. Две или

три години след това (1368—1369) градът бил предаден от цар Иван Александър на деспот Добротица, който владее голяма част от Добруджа¹.

Църковната история на Варна се представя твърде объркано в *Notitiae episcopatus*. Среждаме я под наименованията Варна, Одеса, Тибериуполис, като автокефална архиепископия² и като митрополия³. Във всеки случай участието на Варненския митрополит в работата на Константинополския синод през 14 в. е безспорно, след като се съобщава присъствието му в него през годините 1325, 1327, 1340 (три пъти), 1341, 1342, 1343, 1347, 1370, 1372 (три пъти), 1379, 1380 (четири пъти), 1381 (два пъти), 1389 (седем пъти)⁴. Разбира се, буди недоумение фактът, че през годините 1348—1369 протоколите на Константинополския синод не съдържат нито едно споменаване на Варненската митрополия. Но това мълчание не трябва да се смята за свидетелство в полза на мнението, че митрополията през тези години е била зависима от Търновската патриаршия и следователно митрополитът ѝ е вземал участие в работата на синода на Българската църква. Мълчанието на Синодика на цар Борил⁵ и отсъствието на митрополита от Търновския събор (1359)⁶ свидетелстват за обратното. Правилно отбелязва В. Гюзелев, че ако „и Варна още на 24 март 1201 г. да е била завладяна и трайно присъединена в пределите на българската държава, Варненската митрополия не била включена в диоцеза на Търновската патриаршия, а всякога е била подчинена на Цариградската патриаршия...“⁷.

2. МЕСЕМВРИЙСКА МИТРОПОЛИЯ

И Месемврия, съгласно изворите, от 1304/1307 до 1366 г. се намирала в пределите на българската държава⁸. Само за кратко време градът минал в ръцете на византийците, а именно през годините 1330—1331. През 1330 г. византийският император Андроник III Палеолог, възползвайки се от поражението на българите, победени от сърбите при Велбъжд, нахлул с войска в южнобългарските предели и успял да завладее много градчета край Балкана. Към владенията на императора била присъединена и Месемврия⁹. Следващата година (1331) след поражението на византийците при Русокастро жителите на Месемврия премахнали византийската стража, начело на която бил протостраторът Теодор Синадин, и преминали отново в лагера на българите¹⁰. През 1352 г. Месемврия изпитала страшните бедствия от нападението на генуезците. Генуезката флота начело с адмирал Паганино Дория завладяла, плякосала и опустошила града¹¹. През 1364 г. византийският император Йоан V Палеолог обсадил, но не успял да завладее града¹². Накрая, през октомври 1366 г., братовчедът на византийския император — граф Амедей VI Савойски, завладял града и после го предал на византийците¹³.

Картината на развитието на църковната организация в Месемврия е достатъчно ясна. В *Notitiae episcopatus* се явява като епископия на

епархията Хемипонт, подчинена на Адрианополския митрополит¹⁴, като автокефална архиепископия¹⁵ и като митрополия¹⁶. И като митрополия Месемврия нямала епископии¹⁷. През периода на царуването на Иван Асен II (1218—1241) митрополията църковно се подчинявала на Търновската патриаршия, както се споменава и в Синодика на Българската църква. През този период от време митрополити били: Василий, Марк, Никодим, Прокъл, Доротей, Партений¹⁸.

През 14 в. митрополията принадлежала към Константинополската патриаршия. За митрополита на Месемврия става дума в протоколите на Константинополския синод (с изключение на едно упоменаване от 1310 г.) от 1368 г. и след това, по-точно от 1368, 1369, 1372, 1381, 1387, 1391 (?), 1392¹⁹. Колкото до мълчанието на протоколите за годините 1311—1367, в сила е онова, което казахме за Варненската митрополия.

На това място ще трябва да подчертаем, че има редица грамоти, които са издадени от българския цар и от византийския император за манастирите на града и областта²⁰ и които свидетелстват, че поне първият се е намесвал в живота на поместната църква на Месемврия винаги във връзка с нейния митрополит. Затова смятам за уместно да представя накратко тези грамоти. Дали са автентични или не, с този въпрос не се занимавам в този доклад, защото тя сама по себе си няма особено значение за разрешаването на нашите проблеми. По-голямо значение за нас има практиката да се издават грамоти от българския цар за манастирите на Месемврия.

За манастирите на Месемврийската митрополия през 14 в. са били издадени или са били в сила следните грамоти:

1) **За манастира на света Богородица Елеуса**, който се намирал вътре в стените на града. Българският цар със своя грамота предоставя на монасите и на живеещите в стените на манастира правото да не бъдат обезпокоявани, като ги освобождава от всякаква ангария, месене на хляб, строене на укрепления, митнически налози за кораба на манастира, отнема от дука, митрополита и всеки друг правото да се намесват във вътрешните дела на манастира. Монасите са длъжни само да включат името на митрополита в диптихите и да го поменават в богослуженията. Срещу нарушителите царят отправя заплахи за наказание²¹.

Тази грамота е издадена във всички случаи преди 1366 г., защото през тази година градът Месемврия бил завзет от граф Амедей, който го предал на византийците. След това никога не е преминавал в ръцете на българите. Понеже текстът е бил написан през времето на деветия индикт, — ако се предположи, че съставителят на грамотата е цар Иван Александър (1331—1371) — тогава трябва да се приеме, че е съставен или през 1341 или през 1356 г., които съответстват на деветия индикт²².

Текстът на грамотата има една любопитна странна добавка, след като се посочва датата на документа: „Моето царство желае освен това и архиепископът на Месемврия да бъде извън манастира, сиреч манастира Елеуса, тоест да не се намесва, а именно въобще да не участва в делата

на манастира, нито да промени нещо от написаното от моето царство изцяло или отчасти, нито дори да се опита освен споменаването на името на архиеерея в свещените диптиси". Тази добавка свидетелства, че осигуряването срещу външни намеси в манастира е засягало предимно местния митрополит. По всяка вероятност с предоставянето на привилегии на манастира българският цар всъщност се е противопоставял на митрополита, който не е бил от български род.

2) За манастира на свети Николай в Емона, който ще да се е намирал в едноименната крепост на носа, северно от Месемврия, там, където Стара планина е завършвала в Черно море. Някой си йеромонах Макарий — вероятно игумен на манастира „Свети Николай“ — поискал от българския цар за този манастир, построен из основи с иждивението на бабата на царя — Севина, да се издаде грамота, с която да се предоставя на манастира самовластие, непоклатимост, ненакърнимост, необезпокояваност и безметежност от всякакво влияние — царско, църковно, политическо. Царят не само удовлетворил искането на Макарий, но и отправил заплахи към архиеереи, които биха престъпили думата му²³.

И тази грамота е била написана преди 1366 г., т. е., преди манастирът да премине в ръцете на византийците. Ако цар Иван-Александър го е издал през седмия индикт, тогава издаването му трябва да се постави или през 1339, или през 1354 г.²⁴ Този манастир се намирал в епархията на Месемврийската митрополия. Следователно издаването на грамотата засягало пряко Месемврийския митрополит.

3) За манастирите „Света Богородица Елеуса“, „Иисус Христос Акрополит“, „Света Богородица Агиосоритуса“, „Свети свещеномъченик Власий“, които се намирали в град Месемврия. Без съмнение тази грамота е издадена от византийския император Йоан V Палеолог (1341—1391) през 1379 г.²⁵ с цел да възстанови каноническия ред в месемврийските манастири, разклатен поради намесата на българския цар, когато градът се намирал в пределите на българската държава. Българският цар издавал грамоти, с които предоставял привилегии на тези манастири и всъщност премахвал всяка тяхна зависимост от местния митрополит. Настоящата грамота е твърде ценна от историческа гледна точка, защото ясно показва, че българският цар не е издал само две грамоти за месемврийските манастири, а пет (за манастирите „Света Богородица Елеуса“, „Свети Николай в Емона“, „Иисус Христос Акрополит“, „Света Богородица Агиосоритуса“, „Свети свещеномъченик Власий“).

През 1379 г. Месемврийският митрополит Антоний се явил пред византийския император Йоан V Палеолог и поискал да му се върнат горните манастири и да му се предоставят същите права, които е имал над тях, преди те да преминат в българското царство, да бъдат отнети от него и да се предоставят на различни подчинения. Действително императорът задоволил искането на митрополита и издал грамотата.

Дори императорът изрично изключва възможността да се създаде правен прецедент от дотогавашното владение и обичай и поради тях да се пречи на митрополита било от вселенския патриарх, било от някого друго²⁶.

За автентичността на документа не трябва да има и най-малко съмнение:

а) Защото се позовава на първата грамота на българския цар и всъщност я прави недействителна по отношение на привилегиите, които са били предоставени на манастира „Елеуса“. Дори настоящата грамота подкрепя и автентичността на първата грамота за манастира „Елеуса“ и особено на добавката към нея. Не е случаен фактът, че както в първата грамота, така и в третата като изключително право на Месемврийския митрополит в манастира „Елеуса“ се сочи споменаването на името му в диптисите на манастира или просто да се споменава според типика (устава) на основателя на манастира. За да стане ясна тясната връзка между двете грамоти, представям успоредно двата съответни откъса:

Грамота на българския цар

„Моето царство желае освен това и архиереят на Месемврия да бъде извън манастира, т. е. „Елеуса“, сиреч да не се намесва, а именно въобще да не участва в делата на манастира, нито да промени нещо от написаното от моето царство изцяло или отчасти, нито дори да се опита, освен споменаването на името на архиерея в свещените диптиси“.

Грамота на византийския император

„... а от манастира, посветен в чест на всепречистата владичица и Богомайка Елеуса по допущението на тогавашния негов ктитор тамошният предстоятелствуващ архиерей, имаше само правото да бъде споменавано името му“²⁷.

б) Защото съществува съответен документ от вселенския патриарх до Месемврийския митрополит, с който на последния се предоставят до края на живота му горните манастири. Този документ гласи:

„Дадоха се чрез честно патриаршеско писмо на свещенейшия Месемврийски митрополит патриаршеските манастири в Месемврия — на Спасителя Христос Акрополит, на Елеуса, на Агуосоритуса и на свети Власий, за да ги владее като патриаршески до края на живота си и да свещенодейства, и да ръкополага, и да разследва игумените, и да въвежда и извежда, когото прецени, и да бъде споменаван в тях след поменаването на патриарха с изключение само на диптисите, защото в тях само патриархът трябва да бъде споменаван“²⁸.

Този документ е действително изумителен по отношение на сведенията в него. От него научаваме, че четирите споменати манастири са били патриаршески, т. е. патриаршески ставропигии. Въпреки това българският цар не споменава за нещо подобно. И не само това, но ги и предоставя на различни лица и до известна степен ги довежда до сблъсък с местния митрополит.

Смятам, че от гореизложеното става ясно, че през 14 в. (до 1366 г.)

българските царе се вмесвали във вътрешните дела на Месемврийската църква. Удовлетворявайки исканията на различни лица, те премахвали привилегиите, които е имал митрополитът над манастирите на града и околността и ги предоставяли на различни лица. Странното е, че тези права не предоставя Търновският патриарх, а българският цар. И това не е случайно. Месемврийският митрополит не е бил зависим от Търновската патриаршия, а от Константинополската патриаршия.

3. СОЗОПОЛСКА МИТРОПОЛИЯ

През 14 в. Созопол се намирал ту в пределите на византийската държава, ту в пределите на българската²⁹. За съжаление изворите не ни помагат да проследим тези промени с точни дати. В общи черти може да се каже следното: до 1322 г. градът бил във владение на българите³⁰. От тази година и в продължение на тридесет и повече години се намирал във византийска власт. Изглежда, че и след победата на българите при Русокастро (1331)³¹ Созопол останал в ръцете на византийците, защото съществуват указания, според които през годините 1341, 1351, 1352 и 1354 градът бил византийски. През 1341 г. градът бил под властта на Алексий Апокавк³². През 1351 г. Созополският митрополит Теодосий подписал томоса на Константинополския събор³³. През 1352 г. генуезците отнели града от византийците³⁴. През 1354 г. овдовялата митрополия била отстъпена на Пигийския митрополит³⁵. През 1364 г. при нападенията на византийския император Йоан V Палеолог против градовете по западното черноморско крайбрежие³⁶ Созопол не се споменава между завладените градове. Защо? Отговорът не е лесен. По всяка вероятност Йоан V не се е занимавал със Созопол, защото градът е бил владян от византийски войски. Накрая, през октомври с.г. Созополският митрополит заедно с други членове на синода подписва в Константинопол документи, които довели до възстановяването на Филотей Кокин на патриаршеския престол³⁷. През 1366 г. граф Амедей VI Савойски превзел Созопол от българите и го предал после на византийците³⁸. Не е възможно да се определи кога точно Созопол бил присъединен отново към българската държава преди 1366 г.

В *Notitiae episcopatuum* Созопол се представя като епископия, подчинена на Адрианополския митрополит³⁹, и като митрополия⁴⁰, заемаща 109-о и 51-о място. Без съмнение през 14 в. тази митрополия е принадлежала непрекъснато към Константинополската патриаршия, защото ярко е подчертано присъствието на Созополския митрополит в работата на синода, който се е занимавал с църковните въпроси на града. Данни, които свидетелстват за това, имаме от годините: 1351, 1354, 1364, 1365, 1366, 1369, 1370, 1371, 1372, 1379, 1380, 1389, 1392, 1393⁴¹. Следователно за Созополския митрополит не съществува проблем за участието му в Търновския синод.

4. АНХИАЛСКА АРХИЕПИСКОПИЯ

Анхиало за дълъг период от време през 14 в. се е намирало в пределите на българската държава. Михаил VIII Палеолог се намесил във вътрешните ежби в България и през 1262 г. завзел важните пристанища Анхиало и Месемврия. Българите не успели да си възвърнат тези пристанища и през 1272 г., когато Михаил VIII отказал да ги даде като зестра на племенницата си Мария, българска царица. Татарите, съюзници на Михаил, принудили българите да отстъпят. През първото десетилетие на 14 в. българският цар Теодор Светослав завзел заедно с други градове и базите Месемврия и Анхиало. С договор византийското правителство признало свършения факт (1307 г.). След поражението на българския цар Михаил Шишман от сърбите в битката при Велбъжд (1330 г.) император Андроник III нахлул в граничните области и завладял оспорваните пристанища на Месемврия и Анхиало. Новият български цар Иван Александър обявил война на Византия и отново завзел тези градове (1331 г.). След 33 години, през 1364 г., император Йоан V Палеолог нападнал и завладял Анхиало. Но изглежда веднага след заминаването на византийските войски Анхиало е преминало в ръцете на българите. През 1366 г. жителите предали града си на граф Амедей VI Савойски, а той после го предал на византийците⁴².

В *Notitiae episcopatum* анхиалският епископ се представя като епископ от Хемипонтската епархия, подчинен на Адрианополския митрополит⁴³, като автокефален архиепископ⁴⁴ и накрая като митрополит⁴⁵. През това време автокефалният архиепископ на града е бил зависим от Константинополската патриаршия. Съществува обаче и една приписка в ръкопис, която сочи, че Търновската патриаршия се е намесвала във вътрешните дела на местната църква. Този ръкопис е от сбирката на Порфирий Успенски и произлиза „от (ръкописите) на светата обител на Варлаам в Метеора: 1.". Съдържа четирите евангелия с тълкуванията на Теофилакт Охридски⁴⁶. Приписката гласи: „Тази книга видя сладчайшия си завършек по благодатта на всецаря Богочеловека-Слово от недостойната и ленива ръка на мене, жертвоприносител грешния и ленив монах Методий Гемист, съвсем неукия, в година 6845, (индикт) 5-а и в месец май 21-а. Притежаващият настоящата книга на богоречивите четирима евангелисти и миропасители, на име Йоан жертвоприносител и пръв от всички жертвоприносители на град Анхиало, пазител на правото, облечен в сана на номикос и насърчен от великия Търновски патриарх Теодосий при царуването на благочестивейшия и самодържец на българите кир Йоан Александър и на благочестивейшия цар Йоан Асен, негов син“⁴⁷.

Някои изследвачи, опирайки се на този текст на приписката, приемат, че споменатият Йоан е бил архиепископ на Анхиало и се е намирал под

юрисдикцията на Търновския патриарх⁴⁸. Това тълкуване се дължи главно на лошото предаване на гръцкия текст на новобългарски език⁴⁹. В текста се вижда ясно, че Йоан има сана „номикос“, следователно е църковен сановник, а не архиепископ. Както е известно, санът номикос заема второ място в осмата петорка на църковните сановници, в която е налице следният ред:

1. Примикирий на анагностите
2. Номикос
3. Протоканонарх
4. Екзарх
5. Еклисиарх

или Еклисиарх
Номикос
Доместик на портите
Екзарх
Депутат⁵⁰.

Главните задължения на номикоса били съставянето на договори при покупко-продажби и спогодби, при годежи и бракове. Съставянето на горните документи трябвало да става след внимателна и строга проверка, за да се избегнат неприятни последици, произлизащи от сключването на незаконни договори и нередни годежи и бракове. По правило за номикос се назначавал един свещеник от епископията⁵¹.

Наистина би могло да се твърди, че Йоан е архиепископ, тъй като се характеризира като „пръв от всички жертвоприносители (жреци)“ (πρῶτος πάντων τῶν θυτῶν). Тази фраза означава онова, което значи и думата ἀρχιερέως (първожрец, първожертвоприносител, архиерей). Последната дума със значение „архиерей“ се употребява например от Никифор Григора за митрополитите на Филипи и Ефес: „Като покани, прочее, първожреца на Филипи ...“⁵²; „отличаваше се и първожрецът на ефесците“⁵³. Въпреки това едно такова тълкуване е твърде малко допустимо, защото, ако бъде прието, би оставило без отговор въпроса, защо Търновският патриарх е дал на архиепископа на Анхиало офикията „номикос“, която подходжала на един свещеник от архиепископията, отличен познавач на имущественото право и на каноническото право във връзка с годежа и брака.

Най-вероятно архиепископският престол на Анхиало е овдовял през онези години и Търновският патриарх Теодосий — може би защото се е въздържал да ръкоположи нов архиепископ и по този начин да се намеси в една архиепископия на вселенския престол — определил Йоан за глава на духовенството на града. По тази причина Йоан се окачествява като „пръв от всички жертвоприносители на град Анхиало“. Това тълкуване дава отговор на куп въпроси. Във всеки случай изворите не ни позволяват да установим с увереност дали Търновският патриарх е продължил тази политика в град Анхиало и дали я е разширил и в други градове по Черно море, които били в пределите на българската държава, макар че е твърде вероятно.

5. СВОЕОБРАЗНИЯТ ЦЪРКОВЕН СТАТУТ НА ГРАДОВЕТЕ ПО ЧЕРНО МОРЕ

Гореизложеното изследване, макар и в общи черти, показва, че в черноморските градове е съществувал своеобразен църковен статут, продиктуван от следните фактори:

1) **Състава на населението им.** Значителна част от населението на градовете Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало са били ромеи (гърци). Този факт е затруднявал българските власти да заменят византийските архиереи с български.

2) **Начина, по който жителите се предавали на българите.** Жителите на тези градове, когато идвали в затруднено положение поради сблъсъците между византийците и българите, се предавали по мирен начин на българите. С това свое действие те не само избягвали злините на ограбването, които следвали след завземане със сила на градовете, но си осигурявали и благоразположението на владетелите. По този начин те запазвали и своите привилегии, които имали под византийско управление.

3) **Търговската роля на градовете.** Както е известно, от тези пристанища на Черно море се провеждала по-голямата част от търговията на България. В повечето случаи тези градове били в изключителен смисъл центрове на българския износ. Тази търговия осигурявала доста приходи на българската икономика, а жителите на тези градове били гледани с благоразположение от българския цар.

4) **Почитта на Българската църква към Вселенската патриаршия.** По въпроса за митрополиите и епископиите на Вселенската патриаршия „в пленничество“, общо взето Българската църква проявява въздържаност. Не е бързала веднага да замени митрополитите и епископите във византийските области, завземани от българския цар. Елементът българско православие е бил наистина елемент на единство за българската държава, но не е бил резултатен, ако не е имал вселенски характер. Много действия на българския цар показват, че той се е стремил да придаде вселенски характер на държавата си. Същата политика спазвал и по отношение на черноморските градове. Хрисовулите за манастирите на тези градове били издавани на гръцки, ръкописите се пишели на гръцки, надписите на иконите са гръцки, в България установява своя монашески център и изключително византийският исихаст Григорий Синаит и т. н.

По този начин в тези градове се създал един особен статут, при който не бил в сила класическият принцип на св. Фотий: „Обичайно е църковните неща да се променят заедно с променянето на гражданските области и диоцези“⁵⁴. Този своеобразен статут се показва от следното:

1) От отсъствието на имената на техните митрополити от протоколите на Константинополския синод. Протоколите мълчат за Варненската митрополия през годините 1348—1369, за Месемврийската митрополия

през годините 1311—1367, за Созополската митрополия през годините 1355—1363. За Анхиалската архиепископия съществуват и оправдани отсъствия, тъй като в Константинополския синод са вземали участие в повечето случаи само митрополити. Всичко това означава, че в средата на 14 в., от една страна, митрополитите и архиепископите на тези градове не са могли да вземат участие в работата на Константинополския синод, а, от друга, последният не се е занимавал с въпроси на тези поместни църкви.

2) От мълчанието на Синодика на Българската църква. Синодикът категорично изключва участието на митрополитите на Варна, Месемврия и Созопол в състава на Търновския събор. Но това няма абсолютна доказателствена сила, както се вижда от случая с Филипополския митрополит Мануил. Последният взел участие в Търновския събор от 1359⁵⁵. Въпреки това синодикът не го споменава като митрополит на Българската църква. С други думи, ако нямаше житието на преподобни Теодосий Търновски, щяхме да бъдем с впечатлението, че синодът на Българската църква в средата на 14 в. е функционирал с 6-има митрополити и патриарха. Но дали това е единственото нещо, за което премълчава синодикът?

3) От неучастието на митрополитите и архиепископите от черноморските градове в Търновския събор от 1359 г. Този факт има особена доказателствена сила, защото в този събор не е взел участие нито един митрополит от тези градове.

4) От бързото заемане на празните катедри в тези градове в периода 1369—1372 г., т. е. след предаването им в ръцете на византийците (Созопол, Месемврия, Анхиало) и на болярина Добротица (Варна).

По-точно на 29 септември 1368 г. Визийският митрополит Неофит със синодален акт бил преместен в Месемврийската митрополия. Неофит бил наречен „митрополит на Месемврия и Анхиало, ипертим и местоблюстител на Ставрополската митрополия“⁵⁶. Логично се поражда въпросът: Как внезапно са се оказали празни катедрите на Месемврия и Анхиало? На следващата година (1369) Константинополският синод дал на митрополита на Месемврия и Анхиало за допълнителни приходи Варненската митрополия и околностите ѝ (Петрич, Овеч, Галата, Кичиво, Емона и Карвуна)⁵⁷. Горните факти свидетелстват за съществени промени в тази област. Ненадейно се оказали овдовели три митрополии—архиепископии (Месемврия, Варна, Анхиало). Приходите на митрополита на Месемврия и Анхиало били оскъдни и поради това му отстъпили за допълнителни приходи и Варненската митрополия.

Много скоро, изглежда, била запълнена и свободната катедра на Варненската митрополия. През 1372 г. тя имала вече редовен митрополит. Същата година митрополитът на Месемврия поискал от Константинополския синод да се възвърнат на митрополията му две крепости (Козяк и Емона), които Варненският митрополит задържал под предлога, че са се намирали в територията на Добротица. На Константинополския

инод присъствал и Варненският митрополит, който потвърдил правотата на претенцията на Месемврийския митрополит⁵⁸.

Въпреки тези констатации източниците не ни разрешават да предположим, от една страна, че тримата митрополити (на Варна, Месемврия и Созопол) и архиепископът на Анхиало са зависели за определен период от време през 14 в. от Търновската патриаршия, а, от друга страна, че зависимостта им отново от Константинополската патриаршия била естествен резултат от политическите промени, настъпили по западните брегове на Черно море през 1366 г. и след това. Като е известно, същата година братовчедът на тогавашния византийски император Йоан V Палеолог — граф Амедей VI Савойски — завладял между другото и градовете Созопол, Анхиало и Месемврия и ги предал на византийците, докато Варна преминала във властта на болярина (Добротица).

Като най-вероятно може да се приеме, че Търновската патриаршия е побързала да отстрани архиепископите и митрополитите на черноморските градове (Анхиало, Варна, Месемврия, Созопол), които били избрани от Константинополския синод, и да ги замени с български духовници, избрани от Търновския синод. Търновската патриаршия продължавала същата политика и след смъртта на архиепископите на тези градове, които с изключение на Созопол останали без архиепископ или митрополит. Едно такова тълкуване се потвърждава и от следните констатации: 1) Никой от изворите, които се отнасят до завладяването на градовете Анхиало и Месемврия от граф Амедей VI Савойски (1366 г.), не говори за архиепископите на тези градове, въпреки че те биха могли да изиграят значителна роля при разрешаването на различни въпроси (откупуване на пленници, уреждане на дългове и др.). По-специално, ако те са били византийци, биха имали голям авторитет пред граф Амедей (братовчед на византийския император). 2) Градовете Анхиало, Варна и Месемврия нямали архиепископи, когато преминали в ръцете на византийците и на Добротица, затова Константинополската патриаршия постепенно попълнила празните места. 3) В протоколите на Константинополския синод катедрите на архиепископите на тези градове се водят като овдовели, а не като засти от български архиепископи. Ако е станало последното, Константинополският синод не би оставил събитието неотбелязано. Би споменал своеволната намеса на Търновския патриарх, както е постъпвал и в други подобни случаи. 4) Патриарх Калист I в известното си послание (1361—1362 г.) до йеромонах Теодосий Търновски и монах Роман не споменава за подобна дързост на Търновския патриарх.

Но освен горепосочените факти, които показват, от една страна, своеобразния статут на тези митрополии, и от друга страна, зависимостта им от Константинополската патриаршия, съществуват и признаци, които разкриват пряката или косвената намеса на Търново в тези църкви. Например в споменатата приписка към Тълковното евангелие от 1337 г., написано от монаха Методий Гемист в Анхиало за църковния сановник

на града Йоан, се показва тясната връзка на църквата на този град с Търновския патриарх Теодосий. И грамотите, които издава българският цар за манастирите в Месемврия, показват, че Търново е можело да се намеси в църковните дела на тези градове. Разрешавало различни въпроси и същевременно не се интересувало, ако решенията давани от него, са били в противоречие с предшестващите ги уреждания на въпросите от страна на Вселенската патриаршия. Гореказаните неща са в сила дори ако се докаже, че някои, а дори и всички грамоти, са фалшиви. Защото за нас има значение практиката, която е съществувала. Фалшификаторите (ако те наистина са фалшификатори) не биха се осмелили да съставят тези документи, ако знаеха, че не е съществувала подобна практика, т. е. българският цар да издава грамоти, дори и за манастирите на Месемврия.

БЕЛЕЖКИ

¹ За Варна вж. А. Кузев. Варна. — В: А. Кузев, В. Гюзелев. Български средновековни градове и крепости, т. I: Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна 1981, с. 293—310, където и съответната книжнина.

² *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* par J. Darrouzès, Paris 1981, Not. 1, 39, 2, 42, 4, 40, 5, 44. По-нататък посочките са по това издание на J. Darrouzès.

³ Not 3, 603, 20, 42, 21, 58.

⁴ Вж. съответните статистически таблици в J. Darrouzès. *Le registre synodal du patriarchat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique*, Paris, 1971 (по-нататък *Le registre*), с. 346, 350, 353, 366—367, 374—375, 379. Срв. Fr. Miklosich—J. Müllер. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, t. 1, Vindobonae, 1860 (по-нататък ММ), № 63/3, с. 135 (Варненски и Карвунски митрополит и ипертим Методий), № 66, с. 144 (Варненски митрополит, ипертим и председател на Христополската митрополия Маркел), № 90, с. 195, № 91, с. 197, № 97, с. 219, № 98, с. 224, № 101, с. 230, № 106, с. 237, подписа на томоса 1347 (Методий Варненски), № 292, с. 541 (кандидат за Варна), № 166, с. 367—368, № 330, с. 594, том II, № 332 a-b, с. 2, 6 (Алексий Варненски), № 332 c-d, с. 7—8 (Алексий Варненски), № 335, с. 10, № 337, с. 17, № 338, с. 19, № 343, с. 25 (Алексий), № 345, с. 28, № 403, с. 115, № 404 a-b, с. 127, 129 (Гавриил Варненски), № 405, с. 130, № 402, с. 115, № 406, с. 133, № 409, с. 135, № 411, с. 138, Срв. J. Darrouzès, *Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. V. Les registres de 1310 a 1376*, Paris 1977, Fasc. VI. *Les registres de 1377 a 1410*, Paris 1979 (по-нататък *Regestes*), № 2124, 2135, 2196, 2197, 2202, 2207, 2214, 2235, 2243, 2264, 2270, 2547, 2572—2575, 2586, 2648, 2649, 2652, 2654, 2657, 2696, 2704, 2705, 2706, 2707, 2716, 2718, 2847, 2848, 2849, 2851, 2853, 2854, 2861, 2863.

⁵ Варненски митрополити не се споменават нито в списъка на митрополитите от времето на цар Иван Асен, когато много византийски градове се намират в пределите на българската държава, нито в списъка на митрополитите от 14 в., които се изреждат в Синодика на Българската църква. Вж. Ив. Дуйчев, СБК, II, с. 165—166.

⁶ Както е известно, в житието на преподобни Теодосий Търновски се пази подробен

и съкъ на членовете на Търновския събор от 1359 г. (цар Иван-Александър, двамата му синонове Иван Шишман и Иван Асен, патриарха, митрополити, епископи, игумени, ермононаси, монаси). Между митрополитите, взели участие в събора, не е включен Варненският митрополит. Срв. Житіе и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосіа иже въ Търновѣ постничѣствовакашаго съписано свѣтѣишимъ патріархомъ Константина града къръ елиситимъ, изд. В. Н. З л а т а р с к и. Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XX, нова редица, кн. втора, София 1904 г., с. 25—26. Д. Г о н и с. Състав на Търновския събор от 1359 г., — Исторически преглед, 45 (1989), кн. I, с. 40—54. Δ. Β. ὁ ν η ς. Συμμετοχὴ βυζαντινῶν μητροπολιτῶν στὴ σύνοδο τοῦ Τυρνόβου (1359). — θεολογία 60 (1989), 386—402.

⁷ В. Г ю з е л е в. Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. Известия на Народния музей — Варна, 9 (24), (1973), 133, 135. Срв. С ъ щ и я т. Калиакра, — А. Кузев — В. Гюзелев, Български средновековни градове и крепости, I, с. 68—270.

⁸ За Месемврия вж. В. Г ю з е л е в. Несебър. — В: А. Кузев — В. Гюзелев. Пос. съч., т. I, с. 325—355.

⁹ Г р и г о р а, IX, 13: I, 457—458, ГИБИ, XI, с. 161; К а н т а к у з и н, II, 21: I, 431, ГИБИ, X, с. 266.

¹⁰ Г р и г о р а, X, 4: I, 487, ГИБИ, XI, с. 164. К а н т а к у з и н, II, 26—27: I, 458—470, ГИБИ, X, с. 266—273.

¹¹ M.B a l a r d, A propos de la bataille de Bosphore: expédition génoise de Paganino Doria Constantinople (1351—1352), Travaux et mémoires 4 (1970), p. 431—469.

¹² К а н т а к у з и н, IV, 50: III, 362—363, ГИБИ, X, с. 396.

¹³ В. Г ю з е л е в. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1453 г. — ГСУФИФ 64 (1970), 3, с. 60—64. Л. В. Г о р и н а. Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366—1367 г. — Исторически преглед 26 (1970), кн. 6, с. 71—78.

¹⁴ Not. 1, 439. 2, 507. 3, 583. 4, 458.

¹⁵ Not. 1, 70. 2, 74. 3, 92. 4, 72. 5, 75. 7, 95. 8, 111. 11, 130. 12, 126. 16, 116.

¹⁶ Not. 12, 82. 13, 791. 14, 64. 15, 82, 102, 106. 17, 100. 18, 100. 19, 109. 20, 43, 45—46. 21, 50.

¹⁷ Not. 13, 791. 14, 64.

¹⁸ И в. Д у й ч е в, СБК, II, с. 166, № 164.

¹⁹ Вж. съответните таблици в J. D a r g o u z è s, Le registre, с. 366—367, 374—375, 382—383. Срв. М М, I, № 239, с. 500 (Месемврийски и Анхиаиски митрополит и Ставрополски местоблюстител Неофит), № 241, с. 501, № 244, с. 502, № 245, с. 502—503, № 166, с. 367—368 (Месемврийски митрополит и ипертим и Анхиаиски председател Антоний), № 330, с. 593—594, т. II, № 345, с. 28, № 351, с. 37, № 353, с. 38—39 (Антоний Месемврийски), № 399, с. 109, № 422, с. 152—153, № 433, с. 160—161. D a r g o u z è s, Regestes, № 2005, 2542, 2544, 2547, 2549, 2649, 2652, 2718, 2727, 2728, 2829, 2889, 2908, 2959. Нека отбележим, че № 433 у ММ със съответен № у Dargouzes 2908 не трябва да се има предвид, защото макар Miklosich-Müller да са прочели Μ ε σ η μ β ρ ῖ α ς, неотдавна Dargouzes поправи четенето на Μηδείας. Към годините на участие на Месемврийския митрополит в Константинополския синод трябва да се прибави и 1394, когато неговият документ е подписан от Месемврийски Паисий (D a r g o u z è s,

²⁰ За тези хрисовули вж. и 'Α. Παπαδόπουλος. Κεραμεύς, 'Ανάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, т. I, ἐν Πετρούπολει 1891, с. 467—471; П. М у т а ф ч и е в. Към историята на месемврийските манастири. — Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност, приготвен от неговите ученици и почитатели, С. 1925, с. 163—183; И в. Д у й ч е в, СБК, II, с. 140—149, 380—383; С ъ щ и я т. Проучвания върху българското средновековие. XVII. Препис от златопечатник на цар Иван Александър, — Сборник на Българската академия на науките и изкуствата 41 (1945), 123—129; Е. П. Н а у м о в. Месемврийские грамоты XIV века (О маловизученных страницах истории Болгарии и Византии). — Revue des études sud-est européennes 6 (1968), 55—79; В. Г ю з е л е в, Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366—1448 г.). — ГСУ ИФ 66, 3 (1975), 166; С ъ щ и я т. Средновековна България в светлината на нови извори. С. 1981, с. 218—219; К. М е ч е в. Покровител на книжнината, С. 1977, с. 67—83; И. Б о ж и л о в, Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С. 1985, с. 438—439.

²¹ И. Д у й ч е в, СБК, II, с. 140—143.

²² И. Д у й ч е в, СБК, II, с. 381. Има един текст, който свидетелства в полза на годината 1341. Това са надписите, прочетени върху сребърната обковка на известната несебърска икона „Богородица Умиление“, които в по-голямата си част произлизат от същата година. Гръцкият текст на тези надписи вж. у V. В е š e v l i e v. Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964, No 160, с. 108—113. Срв. новобългарски превод у П. Петров — В. Г ю з е л е в. Христоматия по история на България, т. II, С. 1978, с. 334—335.

Дори да приемем, че и четирите надписа не са от онова време, все пак трябва да признаем подчертания интерес на българския царски двор към манастира „Св. Богородица Умиление“ през 1341 г., щом като през тази година един чичо на цар Иван Александър обновил храма му и след това му дал много посвещения. Също трябва да се подчертае, че анатемите-проклетия, отправяни към ония, които биха се осмелили да отнемат нещо от посвещенията на манастира, включват и патриарха, и митрополита, и гражданските власти. И това не е случайно, защото тези проклетия предполагат самовластност на манастира, която е била предоставена с издаването на хрисовула на Иван Александър. Може би в крайна сметка ще трябва да свържем издаването на хрисовула с посредничеството на Самуил, чичото на цар Иван Александър, който през годината 6850 (= 1341/2) обновил храма на манастира? Отговорът на този въпрос по-скоро трябва да е положителен.

²³ И. Д у й ч е в, СБК, II, с. 142—147.

²⁴ Срв. И. Д у й ч е в, СБК, II, с. 382.

²⁵ Срв. F. r. D ö l g e r — P. W i r t h, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen römischen Reiches von 565—1453, 5. Teil, München und Berlin 1965, № 3162, с. 66. Настоячивостта на Ив. Д у й ч е в (СБК, II, с. 382—383. Срв. С ъ щ и я т. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година, С. 1986, с. 23—24) да приписва този хрисовул на цар Иван-Александър създава само затруднения в търсенето на истината. Това спъва изследванията вече цели десетилетия. Той пренебрегва съдържанието на документа, от който съвсем ясно личи, че е издаден от византийския император. Пренебрегва и други съвременни извори — византийските, които се отнасят до същия

ъпрос. И най-важното: приписвайки този хрисовул на българския цар, той отслабва оводите в полза на автентичността на предходните документи.

²⁶ И в. Д у й ч е в, СБК, II, с. 146—149.

²⁷ Пак там, с. 142, 146.

²⁸ ММ, 2, № 351, с. 37. Срв. D a r r o u z è s. Regestes, № 2727.

²⁹ За Созопол изобщо вж. Б. Д и м и т р о в. Созопол. — В: А. К у з е в, В. Г ю з е л е в, Български средновековни градове и крепости, I, с. 388—407 (по-специално с. 396 и сл.).

³⁰ К а н т а к у з и н, I, 36: I, 175, ГИБИ, X, с. 223.

³¹ След поражението на византийците при Русокастро (1331 г.), изглежда, че Созопол не е бил предаден на българите, а само Месемврия и крепостите по Стара планина, както пише Григора: „което са извършили и всички крепости по Хемус“ (Григора X, 4: 487—488. ГИБИ XI, с. 164). Следователно Б. Димитров погрешно тълкува Григора, когато пише: „Впрочем Никифор Григора съобщава, че същото направили и всички останали крепости в района, в който трябва да включим и Созопол, и които съгласно условията на мира останали под българско управление“ (Созопол. — А. Кузев, В. Гюзелев, Български средновековни градове и крепости, I, 400), защото става дума за крепостите по Стара планина и за крайбрежните градове, които се намират в края на планината, а Созопол е разположен доста по-на юг.

³² К а н т а к у з и н III, 81: II, 498 ²²⁻²⁴.

³³ Томос на събора от 1351 г., PG 151, 763A.

³⁴ M. B a l a r d. A propos de la bataille de Bosphore: expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351—1352), Travaux et mémoires 4 (1970), 43—469. Никифор Григора в описанието за завземането на града е категоричен за това кои са владеели и кои са населявали града. Така според него генуезците след завладяването на Ираклия изпратили десет триреми срещу ромейските градове, разположени край Евксинския Понт, като след двудневно сражение превзели Созопол, твърде богат и многолюден ромейски град, отстоящ на повече от хиляда стадии от протока на Понт“ (Г р и г о р а XXVI, 16: III, 83. ГИБИ, XI, с. 189).

³⁵ М М, I, № 146, с. 330—331. Срв. D a r r o u z è s. Regestes, № 2357.

³⁶ К а н т а к у з и н IV, 50: III, 362—363, ГИБИ, X, с. 396.

³⁷ М М, I, № 194, с. 448—450, № 195, с. 450—453. Срв. D a r r o u z è s. Regestes, № 2462—2463.

³⁸ Б. Д и м и т р о в. Созопол. — А. К у з е в, В. Г ю з е л е в. Български средновековни градове и крепости, I, 402.

³⁹ Not. 1, 400. 2, 508. 3, 584. 4, 459. 7, 622. 9, 496. 10, 586. 13, 637. 20, 47.

⁴⁰ Not. 19, 133. 20, 47. 21, 56.

⁴¹ Вж. съответните таблици в D a r r o u z è s, Le registre, с. 353, 362—363, 366—367, 374—375, 379, 382—383. Срв. PG 151, 763 (Теодосий Созополски). М М, I, № 146, с. 330—331 (овдовялата митрополия била предоставена на Пигийския митрополит), № 194, с. 450, № 195, с. 453, № 197, с. 454, № 227, с. 487—488, № 228^a, с. 488, № 256, с. 511 (митрополит Нил), № 257, с. 511, № 259, с. 511, № 261, с. 513, № 276, с. 531 (Нил), № 283, с. 536, № 284, с. 537, № 287, с. 539, № 288, с. 539, № 290, с. 540, № 291, с. 541, № 292, с. 541, № 294, с. 551, № 302, с. 558, № 304, с. 558, № 307, с. 564, № 319, с. 579, № 166, с. 367—368, № 329, с. 592, № 330, с. 594, № 331, с. 594, № 165, с. 366—367, т. II, № 332a, d, с.

2, 6, 7—8, № 335, с. 10, № 337, с. 17, № 338, с. 19, № 402, с. 115, № 404 а-б, с. 127, 129, (кандидат Созополски митрополит Иосиф), № 406, с. 133, № 409, с. 135, № 431, с. 159, № 434, с. 164, № 435, с. 167, 170 (Иосиф), № 441, с. 175, № 451, с. 198. D a g g o u z e s, Regestes, № 2326, 2357, 2462, 2463, 2465, 2489, 2520, 2560, 2561, 2565, 2569, 2572—2575, 2576, 2594, 2595, 2596, 2600, 2602, 2604, 2605, 2612, 2614, 2616, 2622, 2647, 2648, 2649, 2651, 2652, 2654, 2696, 2704, 2705, 2707, 2847, 2853, 2861, 2906, 2909, 2921, 2928, 2939.

⁴² За Анхиало вж. В. Г ю з е л е в. Анхиало, — А. Кузев, В. Г ю з е л е в. Български средновековни градове и крепости, I, с. 356—382 (за периода, който ни интересува, вж. с. 370—374).

⁴³ Not. 3, 587.

⁴⁴ Not. 1, 56. 2, 60. 3, 77. 4, 57. 5, 61. 11, 146. 12, 141. 14, 118. 15, 169. 18, 139, 156. 20, 43.

⁴⁵ Not. 18, 156. 21, 57.

⁴⁶ Срв. К. Т r e u. Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR. Eine systematische Auswertung der Texthandschriften in Leningrad, Moskau, Kiev, Odessa, Tbilisi und Erevan, Berlin 1966, с. 105—107.

⁴⁷ Гръцкия текст на приписката вж. в изследването на Треу, споменато в предишната бележка (с. 106) и И в. Д у й ч е в, СБК, II, с. 281, където е поместен и новобългарски превод.

⁴⁸ А. Б у р м о в. Хронологичните бележки за Търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II. — Известия на Българското историческо дружество 22—24 (1948) 8, бел. 3 = А. Б у р м о в. Избрани трудове, т. I, С, 1968, с. 283, бел. 3; В. Г ю з е л е в. Анхиало, — А. Кузев, В. Г ю з е л е в. Български средновековни градове и крепости, I, с. 382; В. Г ю з е л е в. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII—XIV век. С. 1985, с. 112.

⁴⁹ Вж. например превода на И в. Д у й ч е в. СБК, II, с. 281.

⁵⁰ J. D a g g o u z e s, Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'eglise byzantine, Paris 1970, с. 569.

⁵¹ За „номикос“ вж. А. D a i n. Formules de „commission“ pour un „nomikos“ et un „exarchos“. — Revue des études byzantines 16 (1938) 166—168. Срв. и изследването на J. D a g g o u z e s, споменато в предишната бележка (с. 119—120, 258—259, 272—273, 381—382, 548, 569).

⁵² Г р и г о р а, XV, 8: II, 776¹⁸⁻¹⁹.

⁵³ Г р и г о р а, XVIII, 5: II, 892¹².

⁵⁴ Φ ω τ ί ο υ π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ, 'Επιστολὴ γ. Νικολάω πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ἑκδ. 'Ι. Ν. θαλέττα, ἐν Λονδίῳ 1864, С., 162.

⁵⁵ Δ. В. Г ó ν η ς. Συμμετοχὴ βυζαντινῶν μητροπολιτῶν στὴ σύνοδο τοῦ Τυρνόβου (1359), — Θεολογία σο (1989) 387—391.

⁵⁶ M M, I, № 239, с. 500. D a r r o u z e s, Regestes, № 2342.

⁵⁷ M M, I, № 244, с. 502. D a r r o u z e s, Regestes, № 2547.

⁵⁸ M M, I, № 166, с. 367—368. D a r r o u z e s, Regestes, № 2652. Издателите Miklosich и Muller поставят съставянето на този документ през месец юни 1357 г., но проучването показва, че тази дата е погрешна. (D a g g o u z e s, Regestes, V, с. 545—546).